

МІЖКУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ В УКРАЇНСЬКОМУ ХУДОЖНЬО-ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ (НА МАТЕРІАЛІ ІСТОРИЧНИХ РОМАНІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.)

Анотація. У статті досліджується мова історичних романів другої пол. ХІХ ст. – поч.ХХ ст. в аспекті міжкультурної комунікації українського, турецького, польського, російського і шведського народів.

Ключові слова: міжкультурний діалог, історичний роман, тропи, стилістичні фігури, епітетні словосполучення, мовний стереотип.

Аннотация. В статье анализируется язык исторических романов второй пол. ХІХ ст. – нач.ХХ вв. в аспекте межкультурной коммуникации украинского, турецкого, татарского, польского, русского и шведского народов.

Ключевые слова: межкультурный диалог, исторический роман, тропы, стилистические фигуры, эпитетные словосочетания, языковой стереотип.

Summary. In the article below the language of historical novels during the period of the second half of the ХІХ – the beginning of the ХХ century in the aspect of intercultural communication of the Ukrainian, Turkish, Tatar, Polish, Russian and Swedish peoples is under thorough analysis.

Key words: intercultural dialogue, historical novel, tropes, stylistic devices, epithet word-combinations etc, language stereotype.

Постановка проблеми. У час розбудови самостійної Української держави, зростання самосвідомості нації нам потрібно осмислити своє місце і роль у сучасному світі, з'ясувати геополітичні реалії України, її становище у міжнародних відносинах, оцінити можливості і перспективи. Успіх міжкультурного діалогу на сучасному етапі великою мірою залежить від знання історичних, культурних та політичних умов на теренах України в попередні періоди, суть зовнішніх і внутрішніх відносин українського народу з іншими народами, бо для кожного народу характерні своєрідні, лише йому притаманні риси, що засвідчують його окремішність і мають бути запорукою стійкості й незнищенності етносу на шляхах історичного поступу. Міжкультурний діалог – це особливий вид безпосередніх відносин і зв'язків, що встановлюються між двома або декількома культурами, а також тих впливів, взаємних змін, які проявляються в ході цих відносин.

Аналіз останніх досліджень. Комплексне наукове осмислення українства, його специфіки порівняно з іншими народами відбувається з 60-х рр. ХІХ століття. Етнографи, історики, фольклористи (М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович, Ф. Вовк, І. Рудченко, О. Потебня, О. Русов, П. Житецький, М. Лисенко та ін.), спираючись на теорії компаративістики та міфологічної європейської школи, виділяють національно-специфічні особливості культури. Результати досліджень особливостей та факторів, які зумовлюють ведення діалогу культур на сучасному етапі, знаходимо в наукових доробках Д. Антонока, М. Бахтіна, Я. Дашкевича, І. Дзюби, І. Кураса, С. Кримського, О. Лановенка, О. Майбороди, А. Перотті, Ю. Римаренка, В. Сагатовського, Л. Шкляра, М. Шульги, А. Швецової та інших дослідників.

Ступінь наукової розробки проблеми. Мову історичних романів у різних аспектах вивчали лінгвісти І. К. Білодід, А. З. Омельковець, Л. Г. Скрипник, Г. П. Іжакевич, Л. С. Донець, С. Я. Єрмоленко, Л. В. Голоюх та ін. Серед лінгвостилістичних розвідок останніх років відзначаємо комплексне вивчення мови сучасних історичних романів про добу козацтва в монографії В. А. Буди «Лінгвостилістика сучасного історичного роману (60-90 рр. ХХ ст.)», дослідження Т. Б. Гриценко, Л. Ю. Бурківської та ін. Треба зазначити, що лінгвістичний аспект міжетнічних відносин ще мало досліджений. Тексти історичних романів П. Куліша «Чорна рада: Хроніка 1663 року», І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський», А. Чайковського «Сагайдачний» не були об'єктом лінгвостилістичного аналізу в аспекті міжкультурної комунікації. Дослідження об'єднало мовотворчість письменників одного хронологічного періоду, спільної тематики творчості, близьких соціально-національних умов та світоглядних переконань.

Метою нашого дослідження стало вивчення формування міжкультурного діалогу в історичному процесі ХVІІ ст., періоду Козаччини, що кардинально змінив плин української історії, визначивши наперед основні шляхи та закономірності її поступу. Відслідковуємо міжнародні взаємини Україна – Туреччина, Росія, Польща, Швеція тощо через сприйняття іншої культури та традицій українського та інших народів на матеріалі історичних романів ІІ пол. ХІХ ст. – поч. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Історичні романи ІІ пол. ХІХ ст. – поч. ХХ ст. «Чорна рада: Хроніка 1663 р.» П. Куліша, «Гетьман Іван Виговський», І. Нечуя-Левицького, «Сагайдачний» А. Чайковського вводять нас в атмосферу життя і боротьби українського народу за волю і незалежність у ХVІІ ст. Письменники відображають реальні історичні події й невідомі персонажів,

численних представників українського козацтва, селянства, московських бояр, турків, татар, поляків, шведів та ін. тієї доби, характеризуючи історико-суспільний, культурний і побутовий колорит епохи. Одним із основних художніх засобів, що розкривають образи, у романах виступають тропи і стилістичні фігури. У мові історичних романів про добу козацтва найбільш функціонально навантаженими є епітетні словосполучення з виразно-оцінною семантикою. Вони допомагають типізувати й індивідуалізувати образи, підкреслити інтелектуальний рівень героїв, характери, поведінку, взаємини, конкретизують культурно-побутовий колорит доби, підкреслюють національну самобутність народу, авторську оцінку зображуваного тощо.

У художньо-історичних романах оцінка письменниками інших народів визначалася передусім політичними, національними й соціальними умовами тієї доби, про яку писали, становищем народу на той час і власним світобаченням письменника. Звичайно, на етнічних гетеростереотипах позначилися й традиційні уявлення українців про певний етнос, що знайшло відображення в уснопетичних текстах. (Пор. в думках “Козак Голота”, “Маруся Богуславка”, “Самійло Кішка”, “Хмельницький та Барабаш”, “Іван Богун” та історичних піснях “Пісня про Байду”, “Пісня про Богдана Хмельницького”, “Пісня про Максима Кривоноса та Богдана Хмельницького”, “Пісня про Івана Сірка”, “Ой Морозе, Морозенку” та ін).

Споконвіку на територію України претендували Туреччина, пізніше Кримське ханство, Річ Посполита та Московська Русь. Проаналізуємо епітетні словосполучення (далі ЕС), що характеризують сусідні народи. Одноставну презирливо-гнівну оцінку в досліджуваних текстах спостерігаємо щодо турків і татар, як ворогів Козацької держави. Сема „*страшний*” об’єднує ЕС з прикметниками *страшний*, *дикий*, *безбожний*, *хижацький*, *голодний*, *хитрий*, *роззвірений*. У творі П.Куліша «Чорна рада» синонімами до лексеми *татари* виступає збірне поняття із відтінком зневаги – *татарва*, *одиничне* – *татарюга*, в А.Чайковського у романі «Сагайдачний» – *орда*. Напр.: “Ніхто не чіпав його віри, а густо розсіяні княжі замки, з добре узброєними залогоми, бистро зорили за тим, щоб робучий народ був безпечний перед нападами хижацьких татар” (Ч.); “Хитрі татари, не підпалювали довго степу, аж добрий для них вітер трапився” (Ч.); “Усі знали, що приходить їм остання година, що приходить усім пропасти, бо від роззвірених татар не ждати їм пощади” (Ч.); “Був я в битвах, не лякався диких татар, не раз сміливо кидався з шаблею на страшного дикого татарюгу, і смерть мені була не страшна” (Н.-Л.); “Ту славу, тії злигодні вибила мені із голови безбожна татарва, як уломився Батий у твої Золоті ворота” (К.); “Бо то була пора татарських набігів. Як лише сніг стаяв, вода сплила і теплий вітер сушив степ, коли стало

трави попасти коні, голодна орда бігла на Україну поживитися” (Ч.).

У текстах вибудовується контекстуальний синонімічний ряд епітетів-характеристик із виразним аксіологічним змістом, які об’єднані семою «*поганий*». Ці епітетні словосполучення-перифрази, у внутрішній формі яких наявне значення «*турки*», «*татари*», функціонують як у авторській мові, так і мові персонажів. Напр.: «Було це дуже небезпечно, бо степові хижаки нападали на них зненацька, ловили в ясир» (Ч.); «...- татари – поганий народ, моя дитинко» (Ч.); «- то розбишацька голота» (Ч.); «Побачивши таку юрбу напівголих дикунів, можна було справді налякатися»(Ч.); «- ми би спільними силами ту бусурменську погань винищили» (Ч.). Замінниками-перифразами держави турків, татар є лексеми *земля*, *край*, означувані відповідними епітетами. Напр.: “...піду я тому служити, хто визволив мене із бесурменської землі...” (К.). Епітетний варіант бесурменський вживається в двох значеннях: як народнопоетичне означення, що називає людей іншої віри, частіше магометян, і як лайливе, засвідчене в досліджуваних текстах: “Збиралися поганці в купи, ладили коней, зброю і сирівці ясир в’язати, та в свій поганий край, мов товар, гнати” (Ч.). Назва-перифраз і епітет перебувають в одному семантичному полі, пор.: “До повороту через ворожий край треба було добре підготуватися” (Ч.). Туреччина репрезентована топонімами Кафа, Синоп, Варна. Напр.: “...ще недавно панували в Кафі генуезці, що тоді Кафа була славним торговим городом” (Ч.); “- Ви знаєте, що Кафа – то головна торговиця хрещеними невольниками” (Ч.); “...козацтво доброхить зірветься, розіб’є, розтрощить те турецьке пекло і освободить нещасних мучеників” (Ч.); “- Це прокляте гніздо людської недолі мусить довго пам’ятати козацьку гостину...” (Ч.). Об’єктивна і суб’єктивна характеристика міста Кафа засвідчена в семантиці означень. Зауважимо, що слова *місто*, *город* є синонімами, які в XVII – XIX ст. вживалися паралельно. У перифразах, що вказують на XVII ст., засвідчуємо відтінок застарілого значення слова *торговиця*, не відбитий у словнику. Словник української мови фіксує: “*Торговиця* –1. заст. *Торгівля*. 2. Місце, де відбувається торгівля; базар // Місце, де торгують худобою” [4, с.202]. Твір А. Чайковського відтворює часові характеристики історичної доби, коли торговиця в Кафі була місцем торгівлі невольниками, де людей продавали, як худобу. Перифрастичні вислови турецьке пекло, прокляте гніздо людської недолі, головна торговиця хрещеними невольниками містять прагматично-оцінні характеристики місця і часу зображуваних історичних подій.

У другій чверті XVII ст. розмах та інтенсивність козацьких війн з турками й татарами послаблюються, а на перший план виступає боротьба з польсько-шляхетською експансією. У романах про добу козацтва автори використовують історизм, узвичаєний в українській мові XIX – поч. XX ст.,

ляхи, що входить в ЕС із семою „ненависний”. Реалізується цей семантичний компонент у прикметниках, наповнених експресивним змістом, – лютий, ворожий, проклятуший (розм., лайл.). Фольклорне стереотипне ЕС характерне для тексту П. Куліша: “Якби вражі ляхи, собі на лихо, не потривожили козацького рою, то й досі б, може, так би сиділи” (К.); “А се проклятуші ляхи” (К.). Інші ж ЕС – підкреслено зневажливі, презирливо-лайливі вторинні найменування із семою „поганий”. Напр.: “Бувало тоді, у старовину, таке, що і вдень і вночі сподівайсь лихого гостя – татарина або ляха” (К.); “ – На ляхів, вигнати псубратів-кровопийців з нашої України геть у Польщу” (Ч., 332); “Ляхи да недоляшки тонуть було у перинах, п’ють, гуляють, а наш брат, як той невільник до отця-матері, озивається до Бога, перед Богом душу свою, як горючу, невгасиму свічку ставить: тим-то й не слабло наше серце, тим-то ми сміливо рушали супроти нечестивої сили...” (К.). ЕС з негативним оцінним змістом функціонують як у мові персонажів, так і авторській.

Помітно активними є означувані лексеми семантичного поля “сила/слабкість” у характеристиці польської держави. У тексті А. Чайковського представлено Польщу поч. XVII ст.: “Польща сильна і могутня, і на неї треба неабиякої сили” (Ч.). У романі І. Нечуя-Левицького держава поляків показана після польсько-козацьких війн: “Польща тепер хистка, як тонка кладка..., матимемо силу й снагу вдержати самостійність при слабкій Польщі” (Н.-Л.).

Московські бояри, воєводи, посла репрезентують Московську Русь. Назва Москва виступає також як метонімічний образ Русі. Ці номінативи вживаються у всіх художньо-історичних романах, причому в текстах А. Чайковського вони безепітетні. Напр.: “Від Москви нам нічого надіятися. Москва лише до того руку приложить, де бачить свою користь” (Ч., 164). У творі П. Куліша так схарактеризовано московських воєвод: “Хто ж бо того не знає, скільки опісля розлито по Україні крові через Іванцеве лукавство да через неситу хтивість московських воєвод?” (К.). Характеристика Москви А. Чайковським перебуває в одному семантичному полі з ЕС “несита хтивість московських воєвод”, засвідченим у тексті П. Куліша. Це ЕС містить у семантиці дистрибута й епітета однакові семи “жадібність, ненаситність”, на яких ґрунтується образна семантика, що актуалізує три основні компоненти: оцінний, емоційний і образний. Назване ЕС стає ключовим символом у характеристиці Москви. Значну увагу приділяє характеристиці Московської Русі І. Нечуй-Левицький. Оцінні вислови письменника ґрунтуються на народнорозмовних характеристиках, напр.: “Москва не варта доброго слова.... Москва дурна, хоче нас занапастити й занапастить” (Н.-Л.). Саме такою бачить уже Москву Богдан Хмельницький після Переяславської ради. Порівняйте авторську характеристику: “Москва була глуха на цю пораду геть-

мана [Богдан благав царя не вертати Україну Польщі] та на його прохання” (Н.-Л., 364). Подібну оцінку висловлює Юрій Немирич: “Москва груба, ще й до того темна; вона ламатиме і зломить наші привілеї, наші умовини з нею, бо й сама їх давно втратила” (Н.-Л., 384). Так само характеризує сусідню державу Іван Виговський: “Окрім того, Москва непросвічена і вона не дбатиме про світло науки і не поважатиме нашої просвітності на Україні” (Н.-Л.); “Серце моє лежить до Польщі, а не до темної Москви” (Н.-Л.).

У досліджуваних текстах вибудовується контекстуальний синонімічний ряд епітетів-характеристик Москви з виразною оцінною семантикою: не варта доброго слова, дурна, глуха, груба, темна, непросвічена, де на перший план виступає сема “некультурність”. Презирливо-гнівну оцінку московських послів-бояр подано не від автора, а через сприйняття їх героями роману. Хмельницький характеризує їх так: московські бояри – “грубі, дурні й темні”, Іван Виговський – “темні, непросвічені, чваньковиті... і горді, як сатана, і дурні, як ступа, ще й до того наглі без міри, без кінця”, “та які вони лайливі... грубо говорили з гетьманом...які одоробала,” за обіднім столом “сопуть та хропуть”, “піт по гладких щоках так і дзорчить. Я вже хотіла встати та повтирати їм гладкі морди, бо з їх лобів аж в полумиски капотіло, неначе з стріхи. Бачила я польських послів, і шведських, і венгерських, і волоських, а таких поганих ще зроду не бачила”, – такими бачить послів Катерина Виговська. Пор. характеристику Немирича: “Це перевдягнені в дорогі шати неписьменні темні мужики, тільки чваньковиті й горді, як сатана”. Експресивний зміст передає, характеризуючи московських послів, Данило Виговський, порівнюючи їх з татарами: “Це правдива московська татарва, тільки віра в них християнська” (Н.-Л.). Московські бояри зображені контрастно не лише на тлі українців, але й поляків. Наприклад, внутрішній монолог Івана Виговського: “Бояри – це не польська вольнолюбива шляхта, а холопи цареві... нікчемні, наглі холопи-бояри”. Коментар Остапа Виговського: “Польські пани кращі за їх, принаймні делікатніші”. Ряд ЕС з негативним оцінним змістом доповнює опис московських бояр: нікчемні, наглі, горді, дурні, чваньковиті, погані. З метою посилення, увиразнення оцінної семантики епітетів автор зіставляє їх у контексті синонімічними парами або ампліфікаційними рядами, підсилює усталеними народнорозмовними порівняннями з негативною оцінкою. Засобом увиразнення виступає також повтор. Крім розмовних епітетів та порівнянь, І. Нечуй-Левицький використовує метонімію, перифраз із різко зниженим експресивним забарвленням. Показовий засіб антитези, в основі якої лежить антонімічна пара кращі, делікатніші – погані. За детальною характеристикою простежуємо авторську емоційну оцінку. Порівняймо у творах П.Куліша, де етнонім москаль представляє Московську Русь: “А москаль

нам рідніший од ляха, і не слід нам його одривати” (К.). Зневажлива оцінка московських та польських союзників контрастує з позитивною оцінкою шведів, яких так характеризує Б. Хмельницький: “Ніколи не підемо бити шведа, нашого щирого спільника” (Н.-Л.); “Шведи – люди щирі й правдиві, не те, що ляхи; вони додержують свого слова” (Н.-Л.). Такими бачить їх інший персонаж Юрій Немирич: “Шведи це шляхетні лицарі: з ними варто держати спіл” (Н.-Л.). Контрастне зображення характерних етнічних ознак виявляється в доборі епітетів, пор.: щирі, правдиві – горді, дурні; шляхетні – наглі, грубі, нікчемні.

Стилістична фігура контрасту в зображенні персонажів із національного середовища – українців, росіян, поляків, шведів показова для художньої оповіді І. Нечуя-Левицького. Саме Нечуй-Левицький одним із перших в українській літературі звернувся до зображення героїв із національного середовища – українців, росіян, поляків, шведів. Він прагнув створити такі яскраві національні типи, які б давали уявлення про рівень культури народу, духовні традиції тощо. Деталі внутрішніх і зовнішніх портретів, поведінка, одяг персонажів

несуть як історико-демонстративне, так і ідейно-тематичне навантаження, оскільки вони підкреслюють національну самобутність народу. У творі І. Нечуя-Левицького бачимо контраст культур, відчуваємо інтелектуальну та культурну відмінність їхніх представників.

Висновки. Діалог культур можливий лише за умови збереження власного культурного коду, “ядра” кожної культури-учасниці. Мова історичних романів про добу козацтва відбиває об’єктивні конкретно-історичні реалії і водночас виявляє особливості індивідуально-авторського сприймання минулих подій, засвідчує функціонування в художніх текстах національно-культурних мовних стереотипів. Мовно-стилістичний аналіз історичних романів другої половини XIX – першої половини XX ст. показав, що стосунки українців із сусідніми народами були неоднозначними і в різні історичні періоди набували різних оцінних забарвлень від схвально-позитивних до гнівно-образливих.

Ця тема в українській лінгвістиці через певні ідеологічні настанови тривалий час не розроблялася і тому потребує подальших комплексних досліджень.

Література

1. Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 року; Оповідання. – Х.: Основа, 1990. – 272 с.
2. Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький; Гетьман Іван Виговський: Іст. романи. – К.: Велеска, 1996. – 542 с.
3. Чайковський А. Сагайдачний: Іст. роман у трьох кн. – К.: Дніпро, 1989. – 585 с.
4. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. –Т.10. – С. 202.

Стаття надійшла до редакції 22.03.2011